

PANDEMISKA LANDSKAP

ft

SMITTOR I STÄDERNAS SPÅR
MARTIN HOLMBERG

Innehåll

Förord	9
Inledning	13
Stadsliv	21
Hälsa, folkhälsa, pandemi	45
Urbanocen – städernas tidsålder	67
Pandemicen – pandemiernas tidsålder	91
Pandemiologi – läran om pandemier	143
Städernas mått	207
Antropocen – människans tidsålder	239
Interventioner	257
Slutord	295
Referenser	301

Till minnet av Britta Lundgren

Förord

DET ÄR FLERA SPÅR som lett fram till denna bok. Genom mitt yrke som infektionsläkare har jag en mångårig erfarenhet av hur smittsamma infektioner påverkar människor och samhälle. Jag blev tidigt intresserad av tropikmedicin (det som numera kallas global hälsa), och kom i och med det i kontakt med smittor som inte längre utgör hot här hemma, men som är i högsta grad närvarande i fattiga länder. Parallellt med läkar-
gärningen var jag verksam som molekylärbiologisk forskare, och lärde mig en del om mikroorganismernas värld och deras komplexa genetik.

Mot slutet av min yrkeskarriär arbetade jag som tjänsteman och medicinsk expert inom det nationella smittskyddet. Där fick jag insikter om epidemiers och pandemiers stora sociala och politiska konsekvenser, och hur hantering på statlig nivå kunde gå till. På Socialstyrelsens smittskydds-enhet blev jag inblandad i bekämpningen av H1N1-influensan under 2009 och 2010, den så kallade svininfluensan. Jag var också mycket engagerad i samarbetet med veterinära myndigheter kring zoonoser, med en inriktning på *One Health* – en gemensam plattform för människornas, djurens och ekosystemens hälsa.

Inte minst förstärktes mitt pandemiska intresse när covid-19-pandemin bröt ut. Jag hade då hunnit bli pensionär och kunde se denna pandemi som riskutsatt individ. Jag deltog också som medicinsk rådgivare i ett etnologiskt projekt kring influensa och vaccination. Där öppnades för mig det huma-

nistiska perspektivet om hur människor upplever och tolkar farliga smittor.

Jag har under hela mitt yrkesliv haft en Darwinistisk grundsyn på infektionssjukdomar, försökt se en evolutionär mening i hur de yttrar sig, och inte enbart en biomedicinsk. Till det har på senare år tillkommit en insikt om kulturens betydelse för kunskap, värderingar och politik på epidemiologins område. Allt detta har väglett mig när jag började formulera problemen kring pandemier.

Det är en utmaning att skriva om vetenskap – ska forskningen beskrivas populärt, litterärt eller med vetenskaplig stringens för att inte förenkla och fördunkla för mycket? Får en vetenskaplig text även vara personlig? När jag har brottats med dessa frågor, har jag föreställt mig två synsätt som kompletterar varandra. Det ena fenomenologiskt grundat i kollektiva och personliga upplevelser, en reflekterande skildring av hur pandemier kan förstås. Det andra grundat i vetenskaplig litteratur, med resultat som är accepterade efter peer review, men med ett kritiskt anslag.

Mitt försök att balansera dessa hållningar har blivit en hybrid med omväxlande faktiska resonemang, gestaltning av personliga och allmänna erfarenheter och värdeomdömen. Jag överlåter åt läsaren att avgöra om det har blivit en lyckad kombination. Mindre en förklaring av pandemier, utgör texten en idéskiss för hur man kan tänka kring dem. Jag hoppas boken ska locka de som på olika sätt deltar i pandemibekämpning, men även historiker som intresserar sig för pandemiernas historia, urbanforskare som ser folkhälsa som ett viktigt mål i stadsplaneringen, och inte minst den allmänhet som funderar kring pandemier som fenomen efter alla prövningar de genomlidit de senaste åren.

Jag har fått mycket hjälp på vägen. Jag vill tacka Lone Simonsen och hennes forskargrupp inom PandemiX vid

Förord

Roskilde universitet, Svenn-Erik Mamelund och hans grupp PANSOC vid OsloMet, samt Per Axelsson, Peter Sköld och gruppen kring kursen »Epidemiernas historia« vid Historiska institutionen, Umeå universitet, för stimulerande diskussioner. Tack också till Elsa Arcaute, Mikael Colville-Andersen, Anders Göterström, Daniel Johansson, Kåre Mølbak och Anders Tegnell för intellektuellt utbyte. Slutligen vill jag tacka Olle Engkvists stiftelse för det stipendium som gjort det möjligt för mig att besöka olika städer, intervjuar epidemiologer och urbanforskare, och delta på internationella konferenser om urban hälsa, och som dessutom givit bidrag till denna boks utgivning.

Inledning

VILKA TENDENSER KÄNNETECKNAR tydligast vår tid? Teknikutvecklingen med digitalisering, internet och AI brukar ofta nämnas. Globaliseringen och klimatförändringarna ingår också i beskrivningarna, liksom på senare tid den förändrade geopolitiska situationen. Av alla tecknen i tiden är det några som inte nämns lika ofta jag särskilt vill undersöka – den globala urbaniseringen och de hotande pandemierna, och sambanden dem emellan.

Vi lever i *en urban tidsålder* även om det är något vi inte alltid tänker på. Enligt UN Habitat (FN:s organ för boende, bebyggelse och hållbar stadsutveckling) inföll den omtalade brytpunkten, då mer än hälften av jordens befolkning bodde i städer, år 2007. Det är en sanning med modifikation, siffran bygger på alla länders olika definitioner av vad en stad är. Beskrivningen av städer och urbanitet är notoriskt svår – hur avgränsar man städer, vad ligger innanför och utanför gränserna? Om man använder en enhetlig definition, som till exempel i EU-projektet *Degree of Urbanisation* har gjort (European Commission, 2023a), kommer man i stället fram till att 48 procent av världen var urbaniserad år 2015. Även denna siffra kan diskuteras, men det ändrar ändå inte det faktum att vi obevekligt går mot en allt mer utbredd planetär urbanisering.

Trots den något osäkra tidpunkten för när denna planetära urbanisering börjat överväga, är det urbana samhället nu en dominerande livsform i många av världens länder. Mycket i det

urbana har förändrats radikalt de senaste 50 åren – städers snabba tillväxt, nätverk av globala städer och megastäder med tiotals miljoner invånare i alla världsdelar. Digitala finansnätverk och globala utbyten av varor och tjänster breder ut sig i en tidigare aldrig upplevd skala. De stora metropolerna i starka ekonomiska regioner styr den ekonomiska utvecklingen. Vid sidan om dessa växer nya megastäder upp i fattiga länder i utkanterna av den globala ekonomin, och utanför städerna sker en industriell omvandling av enorma jord- och skogsbruksområden.

De förändrade stadslandskapen, de globala nätverken av städer, och landsbygders omvandling påverkar människors liv och hälsa på djupgående sätt. Även om den globala folkhälsan långsamt har förbättrats, sker det ojämnt och hälsoklyftorna tilltar, särskilt i de urbana miljöerna. En rad hälsodeterminanter med urban anknytning – som slumbostäder, trångboddhet och dålig omgivande miljö – driver denna ojämlikhet. Jag återkommer till ojämlikhetens mekanismer längre fram.

Både städer och landsbygder ser mycket annorlunda ut idag jämfört med den tidigindustriella eran. Med kompakta centrala affärs- och nöjesområden, med enklaver av elitboenden och med en utspridd periferi, där majoriteten av befolkningen har hänvisats till starkt segregerade förorter, skiljer sig dagens städer från de klassiska storstäderna. Samtidens städer och regioner har växt i rekordfart och invånarnas rörlighet har ökat med utbyggnad av kollektivtrafiken – men ännu mer med en dominerande privatbilism. Städer och tätorter har kopplats samman genom omfattande nätverk av vägar, järnvägar och flyglinjer. Landsbygden av idag infiltreras i många länder dessutom av infrastrukturer för energiproduktion och transmission, och präglas av storskaligt industriellt jord- och skogsbruk och på vissa ställen gruvdrift, där den inte är avfolkad och övergiven glesbygd. Vildmarkerna har krympt och blivit överutnyttjade turistattraktioner.

En parallell epok till den urbana är *pandemiernas tidsålder*, hävdar nu flera internationella organisationer. Det är kanske något svårare att svälja. Tidigare har både det 19:e och det 20:e århundradet utnämnts till pandemiernas århundraden. Proklamerandet av en pandemisk tidsålder bör inte alltid tas bokstaveligt, epitetet används ofta som politiskt slagord. Det är för övrigt oklart vad uttrycket innebär – är det att världen kommer att drabbas av pandemier allt oftare, att nya smittämnen genereras i snabbare takt? Eller att pandemierna tenderar att bli alltmer allvarliga och katastrofala? Eller både och? Finns det en tydlig övergång från ett pandemifattigt tillstånd till ett pandemirikt, och när skulle den brytpunkten i så fall ha infallit? Eller lever vi i själva verket sedan länge i pandemiernas tidsålder, men där deras karaktär har förändrats?

Ett problem med pandemier är att forskningen inte riktigt har lyckats förstå dem som fenomen. Trots en lång samlad kunskap saknas teorier om pandemierna – hur de uppstår och övergår från lokala utbrott till globala. Myndigheter har ett dåligt grepp om hur de ska mildras, motas bort och än mindre hindras från att över huvud taget uppstå. Både överdrifter och underskattningar förekommer i beskrivningen av pandemier – i kultursfären är domedagssmittor vanliga. Genom historien har mänskligheten mött nya smittor med fatalism eller trots, med tro eller förnuft, med beprövad erfarenhet och de senaste vetenskapliga rönen. Och ändå blir alla överraskade när de fortsätter att drabba varje ny generation.

Teorilösheten när det gäller pandemier kan ha flera orsaker. En är förstås att de är så komplexa, mångskiftande och kontextberoende att de är svåra att sammanfatta i ett ramverk. En annan är att vetenskapen om smittors orsaker och utbredning – epidemiologin – inte strävat efter någon teoretisk syn på fenomenet pandemier. I den mån de teoretiserats, är det oftast från

en idealiserad ståndpunkt, inte från den röriga, konfliktfyllda och ojämlika verklighet där de utspelar sig.

Studiet av DNA som utvunnits ur arkeologiska material har lett till att en ny syn på pandemiernas djupa historia börjar ta form. Fynden kan kopplas till övrig forskning kring avgörande sociala och ekologiska skiften genom tiderna, som jordbruket, urbanisering, folkvandringar och erövringar. Från flera håll kommer nu upptäckter och nya data som för första gången gör det möjligt att beskriva och förklara pandemiers ursprung på ett övergripande sätt. De stora planetära händelserna är en av utgångspunkterna för en lära om pandemier – en *pandemiologi* – som ett avgränsat forskningsfält, med en tvärvetenskaplig ansats med delvis nya metoder, modeller och tankesätt.

Teorier om pandemier måste förhålla sig till övriga samtida skeenden. Det pandemiska landskapet påverkas av sociala och materiella förändringar, som bland annat urbaniseringsgraden. Det har blivit smärtsamt tydligt under covidpandemin. Denna pandemi har väckt många frågor kring städernas betydelse för smittspridning, men också betydelsen av de stora ekologiska förändringar som pågår överallt. Hur påverkar människans omvandling av planeten de pandemiska förloppen? Och specifikt: vilken roll spelar den globala urbaniseringen och stadsutvecklingen för pandemierna? Det är frågor som har diskuterats en tid, och som nu börjar klarna i konturerna. Denna bok försöker ge några svar på hur urbanisering och pandemier hänger ihop och vilka sociala och ekologiska krafter som påverkar dem.

Debatten om hur våra städer bör utformas har framför allt handlat om hållbarhet och resiliens i klimatkrisen. I kölvattnet av coronapandemin har intresset vaknat för hur vi pandemi-säkrar städerna och gör dem mer motståndskraftiga. Dessa debatter handlar ibland om hur vi bör förändra våra vanor och beteenden för att undvika nya kriser. Ibland läggs tonvikten

istället på hur den byggda miljön bäst bör utformas för att bli hållbar och motståndskraftig mot nya hot, vare sig de är orsakade av klimat eller smittor. Det finns en spänning mellan dessa tonvikter – småskaligt och distribuerat ansvar, eller storskaligt planerade politiska lösningar och statligt ansvar – där betoningen av den ena ofta tar kraften ur den andra. Ideologiska inslag i dessa policydebatter gör ofta det komplementära till det konträra. Urbana pandemier, liksom klimatkrisen, kräver att både den levda och den byggda stadsmiljön förändras. Grundläggande är att ojämlik hälsa och sociala orättvisor varken är förenligt med invånarnas välbefinnande, eller med hållbara och säkra städer.

Politik och ekonomi skapar förutsättningar för både smittskydd och smittspridning. Dels genom organisation och lagstiftning inom smittskyddsområdet, dels genom sårbarheter orsakade av fattigdom, ojämlikheter och segregation. Politiska beslut kring resurser för beredskap och hantering av hälsohot påverkar de pandemiska förloppen. De urbana miljöerna är därför motsägelsefulla fenomen – de kan både vara pandemiska grogrunder där smittspridningen förstärks, men också centra för prevention och beredskap för att mildra sjuklighet och dödlighet. Samtidigt som sjukvård och levnadsstandard har förbättrats för många, har utsatthet och risker i stadslivet ökat. En ny era av marknadsstyrning, avreglering och åtstramning i offentliga verksamheter har ökat den ekonomiska ojämlikheten, vilket har fått negativa effekter på folkhälsan (Marmot m.fl., 2020; Folkhälsomyndigheten, 2023). Hälsofördelen med att bo i städer med omnejd har börjat äventyras på flera platser. Med covid-19 har etnicitet, klass och plats som orsaker till ökad smittrisk visat på strukturella ojämlikheter och sprickor i samhället. Enligt min tolkning har det »urbana straffet« återkommit men flyttat till förorterna.

Till beskrivningen av den urbana tidsåldern brukar också läggas den tekniska utvecklingen och särskilt informationsteknologin som en möjlighet att lösa de problem som den globala urbaniseringen skapat. Det har resulterat i en ofta överdriven tekno-optimism genom visionerna om *smarta städer*. Tekniska innovationer förstärker ofta ojämlikheter, skapar avancerade lösningar på vissa platser och frånvaro av lösningar i eftersatta områden. De får alltså sin betydelse av hur de används och vilken politisk vilja som finns att genomföra effektiva reformer. När det gäller de mediciska framstegen kommer läsaren att märka att analysen av deras betydelse i stort sett saknas i denna bok. De är verkligen inte oviktiga, men frågan om medicinsk teknologi, läkemedelsutveckling och framför allt vaccinologin med alla sina vetenskapliga, ekonomiska och politiska aspekter, är ett för stort område för att rymmas här.

Vi lever också i en tid av geopolitisk instabilitet, med konflikter och krig. Det riskerar att påverka hela den globala ekonomin, och kullkasta tidigare politiska prioriteringar. Upprustning och krigsberedskap överskuggar pandemiberedskapen. Som jag ser det är civil och militär beredskap, en stark välfärd och pandemiberedskap tre områden som är inbördes beroende av varandra. Geopolitiska förändringar och konflikter kommer att påverka pandemisituationen, något som också skett tidigare i historien. Globala smittvägar förändras, nya pandemiska landskap uppstår.

Mycket har skrivits om hur pandemierna har påverkat samhällen genom historien. Jag vill vända på frågeställningen och undersöka hur människors samhällen och ekologiska avtryck påverkar uppkomsten av pandemier. Sambandet mellan pandemier och urbanitet är svårfångat genom sin komplexitet, men också på grund av ofullständig kunskap. Boken kan förhoppningsvis bidra till en teoribildning kring pandemiernas orsaker

och utbredning, och till förklaringar av hur smittor globaliseras i en tid av accelererande urbanisering, klimatförändringar och minskad biologisk mångfald.

Grunden för denna inriktning är redan lagd med *ekosocial* epidemiologisk teori, som den utformats av bland andra Nancy Krieger, professor i social epidemiologi vid Harvard. Krieger har sedan 1990-talet velat utvidga epidemiologin till att se sambanden med sociala och ekologiska processer, och har fokuserat förkroppsligande och rättvisa som grundläggande principer. Hon betonar också vikten av epidemiologisk teori (Krieger, 2013).

Av alla epidemiologiska fenomen begränsar jag mig till pandemier – vilket är omfattande nog – och specifikt till pandemier som urbaniserade och urbaniserande företeelser. Det urbana innefattar naturligtvis städernas form och funktion, men också de ojämna gränslandskap och hela omformningen av planeten som blir en följd av urbaniseringskrafterna. Ytterligare utgångspunkter för en pandemiologi blir därför en ny syn på ekologi och hållbarhet. En pandemilära måste slutligen knyta an till det vardagliga livet och människors erfarenheter som de beskrivs av etnologer och antropologer, inte bara till den naturvetenskapliga forskningen.

En del begrepp anses vara så självklara att de inte behöver undersökas närmre. Några sådana som den här boken skärskådar är epidemier och pandemier, hälsa/folkhälsa och immunitet, stad och landsbygd, landskap-ekologi-globalisering, resiliens och hållbarhet. Det kan löna sig att försöka reda ut dem, även om man inte alltid kommer fram till entydiga och konsekventa definitioner. Jag använder dessutom orden smitta och smittsamma sjukdomar, istället för modernare termer som infektioner och infektionssjukdomar, eller överföring och överförbara sjukdomar (communicable diseases). Jag tror att

det metaforiska i det nordiska ordet *smitta* eller det latinska *contagion* pekar på det mångbottnade i synen på epidemier och pandemier. Smitta kan förstås i en generell mening av överföring, inte bara i den snävare betydelse av överföring av sjukdom genom direkt kontakt mellan människor, som de tidiga kontagionisterna förstod det. Det har med tiden blivit en metafor för många sorters överföring i samhället, inte enbart till överföringar av mikroorganismer mellan människor. De är också fenomen på andra plan, där smittan även sprids psykiskt som emotioner och föreställningar, infodemiskt som social smitta och politiskt som ideologier.

Den här boken handlar inte om pandemier som antingen urbana eller rurala, det är en förlegad dikotomi, det är relationerna mellan de olika samhällsformerna som är det viktiga. Att det är pandemier som behandlas betyder att de utspelar sig över alla skalor och att de drabbar alla, direkt eller indirekt. Boken är indelad i tre avsnitt – vart och ett betecknat med ett ord för en epok. De tre orden är: *Urbanocen*, *Pandemicen* och *Antropocen*. Antropocen är nu välkänt efter att ha existerat sedan senaste millennieskiftet, då Paul Creutzen, Nobelpristagare i kemi, föreslog det (Sörlin, 2021). Urbanocen har också förekommit en tid (West, 2017), medan Pandemicen är nyare och mindre använt (The PandemiTEAM, 2021).

Påståenden i boken beläggs så mycket som möjligt med källhänvisningar, men texten är dessutom ett försök till kritisk granskning av en del vedertagna begrepp. På ett teoretiskt plan kan kritisk epidemiologi, kritisk ekologi och kritisk urbanforskning skapa infallsvinklar och öppningar i en tid där vi behöver se vår gemensamma situation på nya, kreativa sätt. Som bakgrund finns hela tiden diskursen kring antropocen och det planetära, som ett ramverk och en provokation, där både pandemiernas och urbanitetens framtider hör hemma.

Stadsliv

Själv-etnografi

SVENSKAR FÖDDA UNDER efterkrigstidens babyboom har, liksom jag, vuxit upp under det som kallas industrialismens guldålder med masskonsumtion och höjd levnadsstandard – wc, kylskåp, tvättmaskin, teve, längre semestrar och ett ständigt ökande antal bilar. Dessutom växte en majoritet av oss upp antingen i innerstads- eller förortsmiljö. För min del var det i en förort norr om Stockholm – ett lugnt medelklassområde med huvudsakligen villor och några flerfamiljshus. Där fanns ett skogsparti vid en vik av Saltsjön, som ett andningshål mellan bebyggelserna. I den lilla skogen levde både hare och räv, många olika fågelarter, och en och annan vilsegången älg kunde passera förbi. Det var fortfarande ett fungerande ekologiskt system, men var hotat av planerade nybyggen. Vi ungar brukade dra upp lantmäteriets mätpinnar för att rädda skogen (till ingen nytta visade det sig). Det var en värld där jag vistades dagligen, ett levande mellanrum som det borde finnas fler av i och runt storstäderna. Jag bodde i ett av de låga flerfamiljshusen alldeles vid skogsbrynet. Skola och lekkamrater fanns inom gångavstånd. Denna typ av äldre medelklassförorter fungerade och fungerar ibland fortfarande som lugna tillflykter från storstadens stress.

Mycket pågick annars i Stockholm under 50- och 60-talen. Bilismen rivstartade och nya trafikleder planerades och byggdes

liksom i många andra städer. Lyckligtvis genomfördes inte en del av de mest radikala och destruktiva trafikplaner som tänktes ut på 1950-talet, men i stort ifrågasattes inte bilarnas invasion. Staden fick även sina första tunnelbanegrenar mellan 1950 och -52, en i söder och en i väster, som bands ihop 1957 via Slussen och centralen. Bussarna och de blå spårvagnarna var tidigare de huvudsakliga transportmedlen i innerstan, om man inte gick eller cyklade. Spårvagnarna lades ner efter högertrafikomläggningen 1967, tunnelbanans linjer drogs allt längre ut. Bilarna tog över gaturummen.

De första motorvägarna öppnades – jag minns hur min far pressade vår nyinköpta himmelsblå Volvo PV444 till svindlande hastigheter på den nya Norrtäljevägen, som var en av de första av sitt slag. Det var fri hastighet som gällde. Familjetillvaron blev inklämd i en plåtkaross, men med det följde också tillgång till en omgivning av fritidsgårdar, skogsvandringar och släktingar på landet. I landskapet som gled förbi bilfönstren såg vi överallt gropar och grustag. »De är som sår i naturen«, sa våra föräldrar vid något tillfälle. »Sår i naturen!« skrek min bror och jag förtjust varje gång vi for förbi ett grustag – och de var många vid denna tid. Vi tyckte det var ett komiskt uttryck, vi förstod inte hela betydelsen. Kanske anade vi ändå att landskapet höll på att omvandlas för gott.

Bilutflykterna ledde bort från staden, till »landet«. Ofta till farföräldrarna i ett litet stationssamhälle på fem mils avstånd från Stockholm, längs den slingriga gamla landsvägen. Vägen döptes till avskyvägen, eftersom vi barn alltid blev åksjuka i den lätt bensindoftande bilens krängningar, ibland kombinerat med uppblossande familjekonflikter. På 50-talets slut fanns ett tusental själar i det lilla samhället, varav två alltså tillhörde mina farföräldrar. Farfar drev en liten färgaffär i det stora trähus där de hade sitt hem på övervåningen. Huset hade en stor fruktträd-

gård och låg vid ett litet torg. Orten hade i århundraden varit en by, men på 1870-talet blev den uppgraderad till stationssamhälle när järnvägen drogs fram. Idag är farföräldrar, färgaffär, det lilla torget och den gamla stationsbyggnaden borta. Befolkningen har 15-faldigats, den gamla landsvägen har ersatts av en hårt trafikerad Europaväg, och ett nytt stationshus har upprättats, där man kan stiga på pendeltåget in mot Stockholms centrum.

Berättelsen om hur Stockholm förvandlades under 1950- och 1960-talens gyllene år har vid det här laget återgetts många gånger. Staden hade börjat svälla över sina bräddar, vilket ledde till en skriande bostadsbrist som riskerade att hämma fortsatt tillväxt. Stockholm betraktades av politikerna som en stad som måste moderniseras radikalt för att hänga med i utvecklingen. Mönsterförorten Vällingby invigdes på 50-talet samtidigt med att cityomvandlingen efter kriget påbörjades. Sedan inleddes den stora Norrmalmsregleringen. Mycket av den gamla 1700- och 1800-talsbebyggelsen i innerstaden demolerades, hundratals äldre hus försvann. Det kallades av myndigheterna citysanering, men kom att benämnas rivningsraseri i medierna när stora delar av de gamla Klarakvarteren i centrala Stockholm jämnades med marken. Jag var för ung för att ha många minnen av denna gamla stadsdel, men jag minns Brunkebergstorg som en central mötesplats. Nya monumentalt fula bankpalats och affärskontor uppfördes där istället, som visade var makten låg att förändra stadsbilden. Torget hamnade plötsligt i utkanten när dess karaktär förändrades och den tidigare något nedgångna men livaktiga omgivningen raserades.

När de ekonomiska konjunkturerna försämrades på 1970-talet avstannade byggandet, och den då så omskrivna »riksgropen« låg sårigt kvar många år framöver. I många andra svenska städer, stora som små, revs det också friskt vid denna tid. Elaka tungor

brukade säga att Europas städer bombades under kriget, men vi bombade våra egna städer efteråt. Nya byggnader och torg med likriktad arkitektur ersatte det gamla. Affärsstråk och gallerior anlades enligt en rikslivad form, och några gågator kanaliserade folkströmmarna dit. Gågatorna hade oftast ett kommersiellt syfte, och var inte i första hand till för att förbättra fotgängarnas hälsa och välbefinnande, eller minska biltrafiken i stort.

Regeringen beslutade samtidigt med citysaneringen om det stora miljonprojektet – en miljon bostäder skulle byggas på tio år, från 1965 till 1975, och en stor del av dessa skulle tillfalla Stockholm. Det ledde till utbyggnad av bland annat Järvafältet, Skärholmen, Huddinge och Botkyrka. En del av husen skulle ersätta trånga och omoderna bostäder i innerstaden, andra ge utrymme åt de nyinflyttade. I förorterna massproducerades hyreskaserner, de kom att kallas betongförorter. Arkitekturen och detaljplaneringen var i många fall ogästvänlig, och förorterna blev obehagligt lika varandra. Ändå hade en del av dessa förorter i början en stämpel av modernitet och socialt experiment. Människor inrättade sig i dessa habitat, som innebar en höjning av bostadsstandarden för många, och som i början inte hade den atmosfär av fattigdom, segregation och slitenhet som de senare fått.

Gränserna mellan stad och omgivande landsbygd flyttades hela tiden utåt. Skogar och jordbruksmark togs över av industriområden, köpcentra och nya förorter. Till och med Stockholms skärgård bands gradvis ihop med staden med vägar, broar och en armada av färjor och fritidsbåtar. Skärgården som varit en egen och lite isolerad värld där jag tillbringat barndomssommarna, gick från glest befolkad landsbygd och semesterboende på några utvalda ställen, till ett exploaterat fritidsområde för rika stadsbor, med nya gästhamnar, skärgårdskrogar och sommarhus – en somrig förlängning av stadslivet.

Jag uppfostrades och växte upp med mina föräldrars vurm för det moderna – för framstegen med bilism, motorvägar, tunnelbanor och rulltrappor. Det präglade nog synen på hur städer skulle vara för hela den generation som växte upp i en liknande atmosfär av rastlös rörelse och misstro mot det gamla stillastående samhället. Mer än biltrafiken var det ändå människomassorna – fotfolket – som var stadens kännetecken. Att kunna navigera bland alla dessa okända människor var både spännande och lite skrämmande för den nyinflyttade, det krävde en ny och coolare inställning. Vasastan blev min stadsdel som ung vuxen, på den tiden socialt blandad med allt från de dyra paradvåningarna på Karlbergsvägen, studenterna i universitetskvarteren, och det trånga och enkla lägenheterna i de tidigare arbetarkvarteren »Sibirien«. Flera av de genomkorsande huvudgatorna, som Sveavägen och Odengatan var livligt trafikerade av bilar och fotgängare. ABF-huset var ett spännande kulturcentrum med sin jazzmusik och sina kortfilmsfestivaler. Observatorielundens höjd var nästan det enda som var kvar av den tidigare Brunkebergsåsen som en gång genomkorsat hela Norrmalm. Däruppe kunde man sitta under ljumma sommarkvällar och blicka ner på stadsbiblioteket, Sveavägen och bort mot Östermalm och City. I solnedgångens halvljus kunde man få en nästan andlig känsla av staden. Det var svårt att förstå hur tidens gröna vågare tänkte, som bara ville bort från denna miljö av möjligheter.

Innan universitetsområdet i Frescati byggdes var Stockholms universitet utspritt på flera ställen i Vasastan, utan något egentligt campus. Det var 1968, och en rebellisk vårvind blåste genom världen och skapade turbulens även i denna utkant av Europa. Det var inte bara en studentrörelse med kårhusockupation, protester mot universitetsreformer och marxistiska studiecirklar. Det var ett jordskred av idéer, en bred mobilisering med

strejker inom industri och gruvnäring, feministiskt uppror och solidaritetsrörelser mot Vietnamkriget och för kolonial befrielse, allt mot en mörk bakgrund av supermakternas kalla krig och atombombshot. Världen stod i brand, och inspirerade till nya kulturyttringar – improviserade folkfester, gatuteatrar, märkliga happenings och proggmusik. Det var en möjlighet att vara annorlunda, att kasta traditionerna och att ta staden i besittning. 1968 har kallats studentrevoltens år, men det var också lite i skymundan en urban revolt, med en bred byalagsrörelse för en alternativ stad. I det historiska ögonblicket var Stockholms utveckling öppen i nya riktningar.

Efter mer än ett kvartssekel i frivillig exil återvände jag till Stockholm på 2010-talet. Då hade innerstaden återhämtat sitt invånarantal, befolkningen i Stockholms kommun (det vill säga innerstan) var nu lika stor som på 1960-talet. Det var till en annorlunda stad jag återvände – något mer livlös, uppstädad och förskönad, de sista resterna av oordnade och bohemiska miljöer borta. Omvandlingen var inte så mycket till en ny och annorlunda miljö som en förlust av en äldre. De gamla torgen, matmarknaderna, varuhusen, musikscenerna, badpalatsen, ölhallarna försvunna och ersatta av gallerior och shoppingstråk – likriktade miljöer av butikskedjor och märkesvaror. Borta var upproret mot de styrande och ifrågasättandet av stadsplanerna, borta var de spontana aktionerna, den politiska fantasin, de färgglada festerna. De har fått ge vilka för det konventionellt tråkiga, snobbiga och självgoda – staden som affärsidé.

Från en måttligt stor utkantsstad har Stockholm utvecklats till en självmedveten och mallig storstad, som på många sätt vill